

Tenkrit ve Müdafaa Ekseninde Vahdet-i Vücûd

Wahdat al-wujûd on the Axis of Criticism and Defense

Muhammed Bedirhan, Vahdet-i Vücûdu Savunmak: Abdülganî Nablusî'nin Vahdet-i Vücûd Müdafaası. İstanbul: Litera Yayıncılık, 1. Baskı, 2019, 741 sayfa

Mehmet Buğra SEZER

Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tasavvuf Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi
Master's Student, Marmara University Institute of Social Sciences, Department of Sufism
İstanbul, Türkiye
mehmet.bugra@marun.edu.tr
ORCID: 0009-0003-6538-4164

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Kitap Değerlendirmesi / Book Review
Geliş Tarihi / Received : 13.04.2023
Kabul Tarihi / Accepted : 08.06.2023
Yayın Tarihi / Published : 15.06.2023
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Haziran / June
Cilt / Volume: 10 • Sayı / Issue: 1 • Sayfa / Pages: 109-115

Atıf / Cite as

Sezer, Mehmet Buğra. Tenkrit ve Müdafaa Ekseninde Vahdet-i Vücûd. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2023), 109-115.

Doi: 10.33460/beuifd.1282469

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright

Yazarların dergide yayınlanan çalışmaları **CC BY-NC-ND 4.0** lisansı altında yayımlanmakta ve telif hakları bu lisansın hükümlerine tabi olmaktadır.
Authors publishing with the journal is licensed under the CC BY-NC-ND 4.0 and their copyright is subjected to the terms and conditions of this license.

Öz: Muhammed Bedirhan, "Vahdet-i Vücûdu Savunmak: Abdülganî Nablusî'nin Vahdet-i Vücûd Müdafaası" başlıklı çalışmasında çok sayıda birincil kaynağı inceleyerek vahdet-i vücûd literatürüne dair detaylı bir tarihsel araştırma ortaya koyar. Bununla birlikte bu kapsamlı çalışmada Bedirhan'ın asıl odak noktası Abdülganî Nablusî'nin (ö. 1731/1143) eserleridir. Bedirhan, dinî bir hareket olarak tasavvufun her daim tartışma konusu olduğunu iddia eder. Dolayısıyla vahdet-i vücûd tartışmaları da tasavvuf bağlamında ele alınmalıdır. Bu doğrultuda, "Vahdet-i Vücûdu Savunmak" vahdet-i vücûda ilişkin önde gelen eleştiri ve müdafaaları inceleyerek bunları rasyonel temelli eleştiri/savunmalar ve şeriat temelli eleştiri/savunmalar şeklinde üzere iki kategoride ele alır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Vahdet-i vücûd, Vahdet-i vücûd literatürü, İbnü'l-Arabî, Abdülganî Nablusî

Abstract: In *Vahdet-i Vücûdu Savunmak: Abdülganî Nablusî'nin Vahdet-i Vücûd Müdafaası* (Defending wahdat al-wujûd: Abd al-Ghanî Nablusî's Defence of the Unity of Being), Muhammed Bedirhan presents a detailed historical survey of the primary literature on the unity of being (wahdat al-wujûd) by examining a large number of primary Islamic sources. However, in this comprehensive study, Bedirhan's main focus is primarily the works of Abd al-Ghanî Nablusî (d. 1731/1143). Bedirhan argues that sufism as a religious movement has always been a topic of discussion. So, the debates about the unity of being also must be considered within the context of sufism. Serving to this end, in *Vahdet-i Vücûdu Savunmak*, he examines the main stream of criticism and defence regarding the unity of being and analyzes them under two categories: rational-based criticism/defenses and shari'a-based criticism/defenses.

Keywords: Sufism, Wahdat al-wujud, the Literature of the Wahdat al-wujud, Ibn al-Arabî, Nablusî

Giriş

İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240) eserlerini telif ettiği için beri vahdet-i vücûd İslâm dünyasının entelektüel gündemindeki en önemli meselelerden biri haline gelmiş ve etrafında geniş bir literatür oluşmuştur. Günümüzde de hem ülkemiz hem de yurt dışı akademisi, teorinin haklı şöhretini teslim ederek vahdet-i vücûdun İslâm düşüncesinde üretilen son büyük metafizik teori olduğu üzerinde ittifak sağlamıştır. Bu doğrultuda uzun yıllardır başta İbnü'l-Arabî olmak üzere teoriye katkı sunmuş ve öncülük etmiş bazı kişilere dair çalışmalar telif edilmiş ve teoriye dair birtakım tahliller gerçekleştirilmiştir. Bununla beraber söz konusu çalışmalar özellikle Türkiye akademisinde sınırlı bir grup araştırmacı tarafından yürütülmüş ve bu araştırmacılar da yalnızca belli başlı birkaç ismi kuşatabilmiştir. Vahdet-i vücûd literatürüne dair çalışmalarda yalnızca birkaç isim ile iktifa edildiği gerçeği neticesinde teorinin kaynakları, iddiaları ve etkisi gibi hususlar kifayetsiz bir inceleme konu olamamış ve bir bütün olarak vahdet-i vücûd literatürünün serencamı henüz ortaya konulamamıştır. Muhammed Bedirhan, 2016 yılında tamamladığı *Abdülganî Nablusî'nin Vahdet-i Vücûd Müdafaası* başlıklı doktora tezini üç yıl sonra *Vahdet-i Vücûdu Savunmak* üst başlığıyla Litera Yayıncılık bünyesinde kitaplaştırarak bu hususta ciddi bir literatür tasviri yapmakta ve tenkit ve müdafaa literatürü ekseninde vahdet-i vücûd araştırmalarına mühim bir katkı sunmaktadır.

Bilhassa Abdülganî Nablusî (öl. 1143/1731) üzerinden vahdet-i vücûda yönelik tenkit ve müdafaa literatürünü sistematik bir biçimde ortaya koymayı hedefleyen çalışma giriş, dört bölüm ve sonuçtan müteşekkildir. Giriş bölümünde yazar, tasavvufun vahdet-i vücûd teorisinin zuhuruna değin geçirdiği tarihsel süreçlerin özetini vermektedir. Yaklaşık yüz sayfadan oluşan bu bölüm bir erken dönem tasavvuf tarihi denemesi olarak da okunabilir. Bedirhan'a göre tasavvuf, teşekkülünden itibaren bir karşı çıkış tavrı olarak belirmiş ve bu doğrultuda eleştirdiği

kadar eleştiriye de maruz kalmıştır (s. 17). Buna göre vahdet-i vücûda yönelik tenkitler, tasavvufun teşekkülünden itibaren sûfilere yöneltilen eleştirilerden bigâne düşünülmemeli ve vahdet-i vücûd ekseninde gelişen tenkit ve müdafaa literatürü, tasavvuf tarihinin bütünü içerisinde mütalaa edilmelidir. Öyle görünüyor ki yazarın tasavvuf tarihi perspektifi, muhatabı sürekli değişen bir çatışma tezi zaviyesinden şekillenmiştir. Nitekim giriş bölümünün başlığı “Muhalefet ve Müdafaa Ekseninde Tasavvufun Gelişim Süreci ve Diğer İlmî Disiplinler ile İlişkisi” şeklindedir. Bu minvalde, Bedirhan, tasavvufun muhataplarıyla yaşadığı çatışmayı iki düzeyde ele alır: Birinci düzey, tasavvufun pratiğe dönük bir hâl ve kurum olması hasebiyle ortaya çıkar. Bu düzeyde sûfilere muhatabı ilk olarak bütün bir toplum ve yönetici sınıftır. Ayrıca her ne kadar bazı zümreler dünyevileşme karşıtlığında tasavvuf ile birleşseler de sergiledikleri dindarlık tavırları bakımından tasavvuftan ayrılmışlar ve bu düzeyde tasavvufun çatışma yaşadığı diğer muhatapları teşkil etmişlerdir. İkinci düzey ise bir dinî ilim olma iddiasıyla teşekkül eden tasavvufun diğer ilimlerle yaşadığı teorik çatışmadır. Bedirhan’ın tasnifine göre bu düzeyde de sûfilere iki muhatabı vardır: Fıkıh ve hadisin öncülük ettiği dinî ilimler ile metafizik yapma iddiası taşıyan kelimeler ve felsefe.

Dinler tarihi terminolojisi dindarlık tavırları ve kul ile tanrı arasındaki ilişkinin boyutlarını ifade eden pek çok kavrama sahip olduğundan dolayı tasavvuf tarihine ilişkin mütalaaada bulunmak dinler tarihi terminolojisine ait birtakım kavramlara başvurmayı gerektirir. Ancak, tasavvuf tarihinin hangi perspektifle okunması gerektiği ve onun dönemlere ayrılmasında nasıl bir yol izleneceği hususunda henüz bir ittifak sağlanamadığı gibi; tasavvuf tarihi yazınına hangi terimler üzerine bina etmek gerektiği hususunda da araştırmacılar arasında bir fikir ve söylem birliği oluşmamıştır. Bu konuda Bedirhan, Marshall Hodgson’ın tercih ettiği *kerygmatic* ve *mystic*¹ kavramlarını kullanmayı uygun bulur², zirâ ona göre *kerygmatic* dindarlık kavramı “tasavvufun bir ilim olması nedeniyle ortaya çıkan çatışma ile bir dindarlık modeli olması dolayısıyla ortaya çıkan çatışma arasındaki irtibatı en iyi şekilde tanımlar” (s.35). Genel hatlarıyla orijinal ve başarılı bir tarih anlatısı sunan bu bölümün en kritik eksiği okurun ana metin üzerindeki odağını kaybettirerek okuma sürecini ciddi manada yıpratıcı uzun dipnotlardır. Pek çok defa üç sayfaya erişen olan bu dipnotların ana metne dahil edilmesi noktasında herhangi bir engel görünmemektedir. Dolayısıyla dipnotlarda geniş bir biçimde ele alınan meselelerin ana metne dahil edilmesiyle eserin sonraki basımları önemli ölçüde akıcılık kazanacaktır.

Eserin ilk bölümü “Nablusî’nin Vahdet-i Vücûd Müdafaaasının Tarihsel Arka Planı: Nablusî Öncesi Polemik Literatürü” başlığını taşır. Bu bölümde yazar, li-

1 Bu kullanıma göre *kerygmatic* dindarlık aşkın Tanrı tasavvuruna dayanır ve fert ile Tanrı arasındaki ilişkide zühed kavramına odaklanır; *mystic* dindarlıkta ise daha içkin bir Tanrı tasavvuru söz konusudur ve fert ile Tanrı arasındaki ilişkinin anahtar kavramı sevgidir.

2 Marshall G. S. Hodgson, *İslâm’ın Serüveni*, trc. Berkay Ersöz, Phoenix, 2017, c. I, s. 390-438

teratürün genel tarihini kısa bir özetle sunduktan sonra kitabın devamında da kullanacağı şemayı örmeye başlar. Bu minvalde Bedirhan literatürdeki vahdet-i vücûd tartışmalarını polemik literatürü ve müdafaa literatürü şeklinde iki başlık altında incelemektedir. Polemik literatürü, rasyonel temelli reddiyeler ve şer'î temelli reddiyeler şeklinde ikiye ayrılır. Rasyonel temelli reddiye sahipleri kelâm ve felsefe gelenekleri mensuplarıdır. Kelâm geleneği tarafından yapılan eleştirilerin incelendiği bölümde Âcî'nin (öl. 756/1355) *el-Mevâkif* adlı eseriyle Taftâzânî'nin (öl. 792/1390) *Şerhu'l-Makâsîd*'ı üzerinden genel metinler ele alınırken, Alâeddin Buhârî'nin (öl. 841/1438) *Fâzihatu'l-mülhidîn*'i üzerinden de müstakil vahdet-i vücûd reddiyeleri ele alınmaktadır. Felsefe geleneğinin tenkitleri ise Meşşâî felsefe geleneğinden gelen eleştiriler ile bağımsız filozofların yönelttiği eleştiriler şeklinde iki alt başlıkta incelenir. Yazar, Nasîruddin Tûsî'nin (öl. 672/1274) *Mürâselât*'ta Sadreddîn Konevî'ye (öl. 673/1274) verdiği cevaplar ile Kâdı Muhammed Saîd el-Kummî'nin (öl. 1043/1633) *İbtâlu Vahdeti'l-vücûd* ve *Şerhu Tevhîd-i Sadûk* adlı eserlerini Meşşâî geleneğin, İbn Haldun'un (öl. 808/1406) *Şifâu's-sâil*'ini de bağımsız filozofların tenkitleri kapsamında inceler.

Şer'î temelli reddiyeler başlığında ise selefi geleneğin, fakihlerin ve sûfilerin vahdet-i vücûd eleştirilerine yer verilir. Selefi geleneğin vahdet-i vücûd eleştirileri başlığında İbn Teymiyye'nin (öl. 728/1328) vahdet-i vücûda yazdığı reddiye risâleleri ile Aliyyü'l-Karî'nin (öl. 1014/1605) *er-Red ale'l-kailîn bi vahdeti'l-vücûd* ve *Ferru'l-avn min men yeddaî îmane Fir'avn* isimli eserleri mercek altına alınır. Fakihlerin müstakil eser formundaki vahdet-i vücûd eleştirilerinin örneği olarak Bikâî'nin (öl. 885/1480) *Tenbihu'l-ğabî* ve *Tahzîru'l-ibâd* eserleri ile Halebî'nin (öl. 956/1549) *Tesfîhu'l-ğabî* ve *Nîmetü'z-zerîa* isimli eserleri odağa alınır. Ayrıca vahdet-i vücûd aleyhindeki fetvâlar da bu başlık altında mütalaa edilmektedir. Şer'î temelli reddiyelerin son alt başlığı sûfilerin vahdet-i vücûd reddiyeleridir. Sûfilerin vahdet-i vücûd eleştirileri fenâ kavramı ekseninde şekillenir. Buna göre, vahdet-i vücûdu tenkit eden sûfiler vahdet-i vücûd müdafilerinin psikolojik bir hâl olan fenâyı ontolojik bir gerçeklik olarak vehmettiklerini düşünürler (s. 233). Öte yandan, vahdet-i vücûdu eleştiren sûfilerin bu tutumlarıyla vahdet-i vücûdu sekr haliyle ilişkilendirdikleri ve tenkitlerinin özelde vahdet-i vücûd ehline genelde de tasavvufa yönelik husumete karşı bir tampon işlevi gördüğü de ileri sürülebilir. Bedirhan, bu başlıkta evvelâ Alâüddevle Simnânî'nin (öl. 736/1336) *el-Urve*'sine dair değerlendirmelerde bulunur ve *el-Urve*'nin vahdet-i vücûd reddiyeleri içerisinde kritik bir yerde durarak kendisinden sonraki literatüre yön verdiğinin altını çizer. Ancak Bedirhan'ın bu başlıktaki asıl mesaisi İmâm-ı Rabbânî (1034/1624) üzerinedir. Yazar, *Mektûbât*, *Mebde'* ve *Meâd*, *Mükâşefât-ı gaybiyye* ve *Maârif-i ledünniyye* gibi eserleri üzerinden İmâm-ı Rabbânî'nin vahdet-i vücûd eleştirilerini ve metafizik tasavvurunu tetkik eder. Buna göre İmâm-ı Rabbânî'nin varlık anlayışındaki anahtar kavram vücûd-i zillî olarak tespit edilmektedir (s. 243).

Çalışmanın ikinci bölümünün başlığı ise “Nablusî'nin Vahdet-i Vücûd Müdafasının Teorik Arka Planı: Vahdet-i Vücûda Yöneltilen Temel İtirazlar” şeklindedir. Müellifin buradaki amacı önceki bölümde reddiye sahipleri üzerinden izini sürdüğü literatürü bu kez metin tahlili bakımından tasnif ve mütalaa etmektir. Söz konusu tasnif, rasyonel temelli itirazlar ve şer'î temelli itirazlar şeklindedir. Rasyonel temelli itirazlar da gramatik-mantikî itirazlar ve metafizik itirazlardan müteşekkildir. Buradaki problem en temelde -vahdet-i vücûdu da ortaya çıkaran- tasavvufun epistemolojisiyle nazar ve burhan yöntemini benimseyen mütekellim ve felâsifenin epistemolojik kabulleri arasındaki uyumsuzluktan kaynaklanmaktadır. Ayrıca, mütekellimlerin gayr-ı aklî olanın gayr-ı meşrû' olacağına yönelik kabullerinden hareketle, vahdet-i vücûda yönelik rasyonel temelli itirazların aynı zamanda birer şer'î delil olarak düşünölmeye de elverişli olduğu vurgulanmaktadır (s. 302). Bedirhan'ın yer verdiği mantikî-gramatik itirazlar, Tanrı'nın vücûdunun mutlaklığı ve hariçte müşahhas bir varlığa sahip olup bu vücûdun “Bir” olmasına yöneliktir. Metafizik itirazlar ise üç alt başlığa sahiptir. Bunlar ontolojik itirazlar, teolojik açıdan yöneltilen itirazlar ve kozmolojik açıdan yöneltilen itirazlar şeklindedir. Ontolojik itirazlar başlığında aslında iki temel itiraz ele alınır. Bunlardan ilki Tanrı'nın “Bir”liğidir ve vücûdun vücûbuna ve vücûdun Tanrı'nın zâtı oluşuna yönelik itirazlar bu hususa dairdir. İkinci itiraz ise söz konusu “Bir”den kesretin sadır oluş keyfiyetine dairdir ve ma'dûmun şeyliğine, vücûd-mâhiyet ilişkisine ve mâhiyetlerin gayr-ı mec'ûl oluşuna yönelik itirazlar da bu kapsamda değerlendirilmektedir. Teolojik açıdan yöneltilen itirazlar ise ilâhiyât bahislerine ilişkindir ve Tanrı'nın zâtı, isimleri, sıfatları, fiilleri ve Tanrı'ya ait tenzihî hükümler ile âhiret hâllerine yönelik itirazları inceler. Son olarak, kozmolojik itirazlar başlığında cevher-araz teorisi açısından ve akozmizm (eşyânın hakikatlerinin şehâdet âlemindeki sübutunu inkâr, s. 392) açısından yöneltilen itirazlar ile âlemin kâdeminin kabulü ve pankozmizm (gerçekte var olanın yalnızca müşahede edilen alem olması, s. 413) ithamları bağlamında öne sürölen itirazlara yer verilir. Şer'î temelli itirazların temel iddiaları ise vahdet-i vücûdun ilhâd-zendeka olması bakımından yöneltilen itirazlar ile bid'at olması bakımından yöneltilen itirazlar şeklinde iki başlık altında incelenir.

Buraya kadar ele aldığımız iki bölüm kuşatıcı bir literatür takibi yapmakta ve bu hususta vahdet-i vücûd araştırmaları arasında eşsiz bir yere konuşlanmaktadır. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki tenkit ve müdafaa literatürünün ilk bölümde reddiye sahipleri cihetinden ele alınırken ikinci bölümde muhteva açısından ele alınmasıyla bu bölümlerde pek çok kez tekrara düşölmüştür. Kaçınılmaz olarak muhteva kritiğine de girilmiş yaklaşık yüz seksen sayfalık ilk bölümün (s. 121-299) ardından yaklaşık yüz altmış sayfa tahsis edilen bir metin tahlil bölümünün (s. 299-463) gelmesi eserde bazı malumatın birçok defa serdedilmesine neden olmuştur. Kanaatimizce bu iki bölümün birleştirilerek tek bir bölüm haline getirilmesi ve tekrarların çıkarılması, daha kolay istifade edilen bir çalışma ortaya çıkaracaktır.

Eserin üçüncü ve dördüncü bölümleri tezin esas konusu olan Abdülğani Nablusî'nin vahdet-i vücûd müdafaasına odaklanır. Bu noktada şunu ifade etmek gerekir ki bu bölümlere kadar yer verilen ve asıl konuya bir hazırlık mesabesinde olan dört yüz altmış beş sayfalık hayli tafsili ilk iki bölüm, çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümlerini gölgelemektedir. Bir başka ifadeyle, önceki bölümlerde teferruatıyla verilen malumat, okurun, Nablusî'nin "analiz gücüyle hayranlık uyandıran önemli bir âlim ve sûfî (s.465)" olduğu şeklinde bir kanaate varmasına müsaade etmez. Bu doğrultuda Nablusî'yi kendisinden önceki müdâfîlerden ayırtmak güçleşmekte ve onun, velûd fakat kendisinden önceki literatürü tekrar eden sıradan bir figür olduğu izlenimini vermektedir. Üçüncü bölümün başlığı "Nablusî'nin Rasyonel Temelli İtirazlara Cevabı" şeklindedir. Yazara göre, akıl ve duyuların eşyadaki kesreti algılaması ve onları ontolojik açıdan müstakil varlıklar şeklinde vehmetmesi Nablusî tarafından rasyonel temelli itirazların kaynağı olarak görülür (s. 472). Bu bölüm daha önce zikrettiğimiz şema çerçevesinde ilerler ve yazar önce Nablusî'nin gramatik-mantıkî itirazlara karşı müdafaasını sonra da metafizik iddialara karşı müdafaasını inceler. Aynı durum eserin "Nablusî'nin Şer'î Temelli İtirazlara Cevabı" başlıklı dördüncü ve son bölümü için de geçerlidir. Burada da ilk olarak Nablusî'nin vahdet-i vücûdun ilhad-zendeka olduğu iddialarına verdiği cevaplar, akabinde de vahdet-i vücûdun bid'at olduğu ithamlarına verdiği cevaplar yer almaktadır. Bedirhan'ın tasvirine göre, Nablusî tasavvufun amelî ve nazarî meselelerin neredeyse tamamını kuşatan çeşitli eserleri ve yetiştirdiği talebeleri vesilesiyle kendisinden sonraki literatür için kritik bir konumda bulunmaktadır (s. 466). Buna ilave olarak Nablusî'yi ön plana çıkaran bir diğer husus, kendisinden önceki literatürün adeta bir muhassalası olmasıdır. Nitekim onun yaşadığı döneme kadar gerek tasavvuf genelinde gerek ise vahdet-i vücûd özelinde şerh, reddiye ve müdafa çizgisinde ciddi bir birikim oluşmuş ve Nablusî de bu birikimi câmi bir figür olarak pek çok eser kaleme almıştır. Bedirhan'a göre Nablusî'nin nihai gayesi, tasavvuf ile şer'î ilimler arasındaki ihtilafın (şeriat-hakikat ilişkisi) aslında lafzî bir ihtilaf olduğunu ispat ederek şeriatın vaz' ettiği ile sûfnin keşfettiğinin bir ve çelişmez olduğunu ortaya koymaktır (s. 467). Bu minvalde Nablusî'nin müdafa amaçlı eserleri, tasavvufa pratik yönden getirilen itirazlar ile teorik yönden getirilen itirazları karşılayacak şekilde iki kısma ayrılarak tasnif edilebilir. Teorik itirazlara karşı yazdığı eserlerinde bazen tasavvufun hakiki manada bir ilim olmadığı iddiasını ve vahdet-i vücûd ile İbnü'l-Arabî aleyhindeki ithamları göğüslemeye çalışırken bazen de vahdet-i vücûd zemininden metafizik inşasına girişmektedir. Tasavvufun amelî boyutuna yönelik itirazlara karşı yazdığı eserlerinde ise semâ, devrân, keramet gibi tasavvufî pratiklerin şeriat ile muvafık olduğunu ortaya koymaya çalışır.

Neticede, Muhammed Bedirhan'ın *Vahdet-i Vücûdu Savunmak* isimli eseri çok geniş bir literatürü titiz bir ilmî mesai ile tasvir etmeyi başarması itibarıyla tasavvuf akademisindeki büyük bir boşluğu doldurmaya adaydır. Bununla birlikte esefle belirtmeliyiz ki bu çalışma henüz akademik tedavüle yansımamış gibi

gözükmektedir. Nitekim konuyla doğrudan ilişkili bazı çalışmalarda dahi *Vahdet-i Vücûdu Savunmak*'a atıf yapılmamıştır. Bu durumun oluşmasında eserin formundaki bazı aksaklıkların da dahli olabilir. Değerlendirmemiz boyunca işaret ettiğimiz üzere bu durumun birtakım tâdil ve tanzimlerle giderilebileceğini ve eserin çok daha işlevsel hale gelebileceğini düşünüyoruz. Eser, geniş bir literatürü tasvir etmeyi hedeflemektedir. Bu haliyle argümantatif çalışma beklentisiyle değil de adeta bir ansiklopedi yahut ders kitabı perspektifiyle okunmasının eserden elde edilecek faydayı arttıracığı kanaatindeyiz. Bu doğrultuda *Vahdet-i Vücûdu Savunmak*, ilave yazar ve eser tahlilleriyle genişletilmesi ve yeni edisyonlarıyla birlikte bir nevi "tenkrit ve müdafaa ekseninde vahdet-i vücûd ansiklopedisi" haline getirilmesiyle birlikte kendisinden müstağni kalınamayacak bir kaynak eser haline gelme potansiyeline sahiptir.

Kaynakça

Hodgson, Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni*, trc. Berkay Ersöz, Phoenix, 2017, c. I

